

MAHALLIY BYUDJETNING BAJARILISHI USTIDAN NAZORAT SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Primov Baxtiyor Ergashevich

bprimov978@gmail.com

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

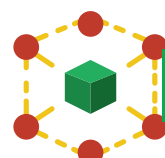
70410102 - Iqtisodiyot Mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

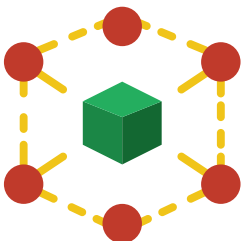
Annotatsiya: Ushbu maqolada mahalliy byudjetning bajarilishi ustidan nazorat samaradorligini oshirish masalasi iqtisodiy, tashkiliy va institutsional jihatdan tahlil qilinadi. O‘zbekiston Respublikasining Budget kodeksi budjet tizimi budjetlarini shakllantirish, tuzish, ko‘rib chiqish, qabul qilish, tasdiqlash, ijro etish hamda budjet to‘g‘risidagi qonunchilik ijrosini nazorat qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Shu jihatdan mahalliy byudjet nazorati faqat xarajatlarni tekshirish emas, balki moliyaviy intizom, maqsadlilik, natijadorlik, ochiqlik va hududiy moliyaviy barqarorlikni ta‘minlovchi boshqaruv mexanizmi sifatida qaralishi kerak. Tadqiqotda mahalliy byudjet nazoratining mazmuni, tarkibiy unsurlari, shakllanish omillari, amaliy qo‘llanish yo‘nalishlari, mavjud muammolari va rivojlantirish yo‘llari yoritildi. 2025-yil uchun O‘zbekiston Respublikasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining jami daromadlari 65 793,8 mlrd so‘m, xarajatlari 84 256,0 mlrd so‘m etib prognoz qilingan. Surxondaryo viloyati mahalliy byudjeti bo‘yicha daromadlar 3 464,7 mlrd so‘m, xarajatlar 5 527,0 mlrd so‘m miqdorida belgilangan. Bu raqamlar mahalliy byudjetlar ijrosida daromad va xarajatlar mutanosibligi, transfertlarga bog‘liqlik, xarajatlar samaradorligi va nazorat sifati masalalari dolzarbligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: mahalliy byudjet, byudjet ijrosi, moliyaviy nazorat, davlat moliyasi, hududiy moliya, byudjet intizomi, g‘aznachilik, ichki audit, tashqi audit, byudjet shaffofligi, natijadorlik, mahalliy daromadlar.

Kirish

Mahalliy byudjet davlat moliya tizimining hududiy darajadagi tayanch bo‘g‘ini hisoblanadi. Uning iqtisodiy mazmuni hududda shakllanadigan moliyaviy resurslarni jamlash, ularni ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarga yo‘naltirish va aholining real hayot sifatiga ta‘sir qiluvchi xizmatlarni moliyalashtirishda namoyon bo‘ladi. Mahalliy byudjetning bajarilishi ustidan nazorat esa ushbu resurslarning qonuniy, maqsadli, oqilona va natijaga yo‘naltirilgan holda ishlatilishini ta‘minlaydi. Nazorat bo‘lmagan joyda byudjet reja sifatida qoladi, lekin boshqaruv vositasiga aylanmaydi. Nazorat sifatsiz bo‘lsa, xarajatlar hujjatda bajarilgandek ko‘rinadi, amalda esa hududiy rivojlanish, xizmat sifati va ijtimoiy natija kutilgan darajaga chiqmaydi.

O'zbekiston sharoitida mahalliy byudjet nazoratining dolzarbligi bir nechta omil bilan belgilanadi. Hududlar iqtisodiy salohiyati bir xil emas. Sanoatlashgan, soliq bazasi keng, tadbirkorlik faolligi yuqori hududlarda mahalliy daromadlar nisbatan barqaror shakllanadi. Aholi zich, ijtimoiy xarajatlar ulushi yuqori, infratuzilma ehtiyoji katta hududlarda esa xarajat bosimi kuchli bo'ladi. Shu sababli byudjetlararo transfertlar, mahalliy daromad bazasini kengaytirish, xarajatlarning ustuvorligini belgilash va mablag'lardan foydalanish natijadorligini baholash nazorat tizimining markaziy vazifasiga aylanadi. 2025-yilgi Davlat byudjeti to'g'risidagi qonunda respublika byudjetidan hududlarga 18 462,2 mlrd so'm tartibga soluvchi byudjetlararo transfert ajratilishi belgilangan. Surxondaryo viloyati uchun ushbu transfert miqdori 2 062,3 mlrd so'mni tashkil etadi.

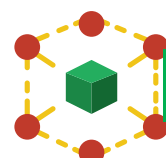
Mahalliy byudjet nazorati tushunchasi faqat tekshiruv yoki kamchilik topish bilan cheklanmaydi. Uning mohiyati rejalashtirish sifati, daromadlarning to'liq safarbar etilishi, xarajatlarning maqsadli sarflanishi, shartnoma va xarid jarayonlarining qonuniyligi, g'aznachilik ijrosi, hisobotlarning haqqoniyligi, ichki auditning ishlashi va jamoatchilik nazorati bilan bog'liq. Nazorat samaradorligi deganda kamchiliklar sonini ko'paytirish emas, kamchilik yuzaga kelishining oldini olish, moliyaviy xatoliklarni erta aniqlash, qaror qabul qilish sifatini oshirish va byudjet mablag'i hisobiga olingan natijani o'lchash tushuniladi.

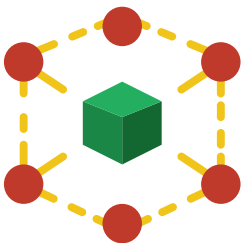
O'zbekiston Respublikasi Budjet kodeksida budjet tizimi prinsiplari qatorida balanslilik, o'zaro bog'liqlik, daromadlarni prognoz qilish, xarajatlarni rejalashtirish, mablag'lardan aniq yo'naltirilgan va maqsadli foydalanish, byudjetlarning mustaqilligi hamda natijadorlik kabi tamoyillar belgilangan. Bu tamoyillar mahalliy byudjet ijrosi ustidan nazoratning huquqiy va iqtisodiy asosini tashkil etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Mahalliy byudjetlar ijrosi va davlat moliyaviy nazorati masalalari O'zbekiston iqtisodchi olimlari tomonidan turli yo'nalishlarda o'rganilgan. **T.S. Malikov, O.O. Olimjonov, A.A. Ostonokulov, S.U. Mehmonov, G.A. Qosimova, N.E. Jiyanova, A.A. Shernaev, I. Jumaniyazov, D.R. Baxriev, O.S. Kamolov, B. Sarsenbaev, F. Sultanova** kabi tadqiqotchilar ishlarida davlat moliyasi, byudjet tizimi, mahalliy byudjet daromadlari, xarajatlar samaradorligi, g'aznachilik ijrosi, moliyaviy nazorat va audit mexanizmlari tahlil qilingan. Bu tadqiqotlar mahalliy byudjet nazoratini faqat buxgalteriya tekshiruv sifatida emas, balki hududiy rivojlanish, moliyaviy barqarorlik va davlat boshqaruvi samaradorligi bilan bog'liq tizim sifatida tushunishga yordam beradi.

A.A. Ostonokulov va M.M. Inoyatov mahalliy byudjet xarajatlari nazorati jarayonini tahlil qilib, hududlarning iqtisodiy salohiyatidan oqilona foydalanish va mahalliy byudjet xarajatlarini samarali ishlatish nazorat mexanizmlari orqali ta'minlanishini asoslaydi. Ularning yondashuvida xarajatlar monitoringi mahalliy byudjetning oddiy texnik bosqichi emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga yechim topishga xizmat qiluvchi boshqaruv vositasi sifatida talqin qilinadi.

B. Sarsenbayev va F. Sultanova mahalliy byudjetlarning daromad va xarajatlar nomutanosibligini tahlil qilib, daromad bazasini mustahkamlash, transfertlar hajmini boshqarish va moliyaviy resurslardan samarali foydalanish zarurligini ko'rsatadi. Ularning tadqiqotida mahalliy byudjet barqarorligi daromadlar hajmi bilan bir qatorda xarajat majburiyatlarining to'g'ri rejalashtirilishi, yuqori byudjetdan ajratiladigan transfertlarning maqsadli ishlatilishi va hududiy iqtisodiy faollik bilan bog'liq holda baholanadi.

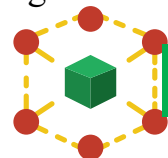
O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi tomonidan 2024-yil mahalliy byudjetlar ijrosi bo'yicha o'tkazilgan tashqi audit natijalari ham mavzuning amaliy ahamiyatini kuchaytiradi. Hisob palatasi Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining 2024-yil ijrosi to'g'risidagi hisobotlarini tashqi auditdan o'tkazgan hamda natijalar hududiy kengashlarda muhokama qilingan. Bu holat mahalliy byudjet nazorati endilikda faqat markaziy idoralar ichki hujjati emas, balki xalq deputatlari kengashlari, hududiy boshqaruv organlari va jamoatchilik oldida ochiq muhokama qilinadigan boshqaruv jarayoniga aylanayotganini ko'rsatadi.

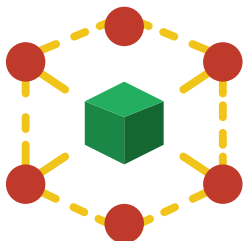
Metodologik jihatdan tadqiqot tizimli tahlil, solishtirma baholash, normativ-huquqiy tahlil, statistik guruhlash, sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish usullariga tayanadi. Mahalliy byudjet ijrosi nazorati daromadlar, xarajatlar, transfertlar, byudjet intizomi, g'aznachilik amaliyoti, audit xulosalari, ochiq ma'lumotlar va hududiy ehtiyojlar kesimida baholanadi. Bunday yondashuv nazoratni alohida tekshiruv tadbiri sifatida emas, balki rejalashtirishdan tortib hisobotgacha bo'lgan uzluksiz moliyaviy boshqaruv jarayoni sifatida o'rganishga imkon beradi.

Tahlil va natijalar

Mahalliy byudjetning bajarilishi ustidan nazoratning tarkibiy unsurlari bir-biri bilan uzviy bog'langan. Daromadlar nazorati soliq va soliq bo'lmagan tushumlarning prognozga nisbatan bajarilishini, mahalliy daromad bazasining real holatini, imtiyozlar va qarzdorliklar ta'sirini, iqtisodiy faoliyatning hududiy tarkibini qamrab oladi. Xarajatlar nazorati ajratilgan mablag'larning byudjet tasnifi, maqsadli yo'nalish, shartnoma, to'lov intizomi va xizmat natijasi bilan mosligini tekshiradi. G'aznachilik nazorati to'lovlarning ruxsat etilgan limitlar, ro'yxatdan o'tgan shartnomalar va tasdiqlangan smeta doirasida amalga oshirilishini ta'minlaydi. Ichki audit xatoliklarni muassasa ichida erta aniqlashga xizmat qiladi. Tashqi audit hisobotning haqqoniyliги, qonuniylik va byudjet intizomi bo'yicha mustaqil baho beradi. Jamoatchilik nazorati esa byudjet ochiqligi, tashabbusli byudjet va mahalliy kengashlar muhokamasi orqali amalga oshadi.

2025-yilgi prognoz ko'rsatkichlari mahalliy byudjet nazoratida xarajat va daromadlar nisbatini asosiy indikator sifatida ko'rish zarurligini ko'rsatadi. Mamlakat bo'yicha mahalliy byudjetlar daromadlari 65 793,8 mlrd so'm, xarajatlari 84 256,0 mlrd so'm etib belgilangan. Bu xarajatlar daromadlardan 18 462,2 mlrd so'mga yuqori ekanini bildiradi va mazkur farq tartibga soluvchi

transfertlar orqali qoplanadi. Surxondaryo viloyatida daromadlar 3 464,7 mlrd so‘m, xarajatlar 5 527,0 mlrd so‘m bo‘lib, farq 2 062,3 mlrd so‘mni tashkil etadi. Ushbu ko‘rsatkich mahalliy byudjet nazoratida daromad bazasini kengaytirish, xarajatlar ustuvorligini aniq belgilash va transfertlar samaradorligini baholash zarurligini ko‘rsatadi.

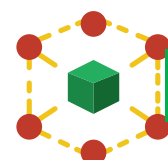
1-jadval. 2025-yil uchun mahalliy byudjetlar prognozida asosiy nazorat indikatorlari

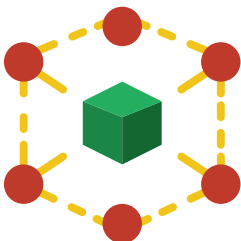
Ko‘rsatkich	O‘zbekiston bo‘yicha	Surxondaryo viloyati bo‘yicha	Nazorat uchun mazmuni
Mahalliy byudjet daromadlari	65 793,8 mlrd so‘m	3 464,7 mlrd so‘m	Daromad bazasi, tushumlar barqarorligi va soliq salohiyatini baholash
Mahalliy byudjet xarajatlari	84 256,0 mlrd so‘m	5 527,0 mlrd so‘m	Xarajat majburiyatlari, ijtimoiy yuklama va moliyalashtirish ustuvorliklarini baholash
Tartibga soluvchi transfertlar	18 462,2 mlrd so‘m	2 062,3 mlrd so‘m	Yuqori byudjetga bog‘liqlik, moliyaviy mustaqillik va resurs yetarliligini baholash

Mahalliy byudjet nazoratining amaliy qiymati xarajatning hujjatda to‘g‘ri rasmiylashtirilgani bilan emas, uning real natija bergani bilan o‘lchanadi. Maktab ta‘miri uchun mablag‘ ajratilgan bo‘lsa, nazorat faqat shartnoma va to‘lov topshiriqnomasini tekshirish bilan tugamasligi kerak. Ta‘mir ishlari sifatli bajarildimi, sinfxonalar foydalanishga yaroqlimi, xarajat bozor narxiga mosmi, ish hajmi hujjatdagi ko‘rsatkich bilan mosmi, kafolat muddati belgilanganmi, foydalanish natijasi o‘quv jarayoniga ta‘sir qildimi degan savollar ham nazorat doirasiga kiradi. Tibbiyot muassasasiga jihoz xarid qilinganda ham nazorat tovar yetkazilganini tasdiqlash bilan cheklanmasligi kerak. Jihoz ishlayaptimi, mutaxassis undan foydalana oladimi, texnik xizmat ko‘rsatish shartnomasi bormi, xarid ehtiyojga asoslanganmi, narx oshirib ko‘rsatilmaganmi, bemorlar uchun xizmat sifati yaxshilandimi degan mezonlar natijadorlik nazoratini shakllantiradi.

Hisob palatasining 2025-yil yakunlari bo‘yicha e‘lon qilingan axborotida mahalliy byudjetlarni shakllantirishda kamchiliklar, daromad va xarajatlarni rejalashtirishdagi nomutanosibliklar hamda qonunchilikdagi o‘zgarishlarni to‘liq inobatga olmaslik holatlari qayd etilgan. Bu holat mahalliy byudjet nazoratidagi eng zaif nuqta faqat ijro bosqichida emas, balki rejalashtirish bosqichidayoq paydo bo‘lishini ko‘rsatadi. Noto‘g‘ri rejalashtirilgan byudjetni keyin kuchli nazorat bilan ham to‘liq samarali qilish qiyin.

Mahalliy byudjet nazoratida raqamlashtirish muhim omilga aylanmoqda. Ochiq byudjet portali, tashabbusli byudjet amaliyoti, elektron xarid tizimlari, g‘aznachilik dasturlari va ochiq

ma'lumotlar aholining byudjet jarayonida ishtirokini kengaytiradi. 2025-yilda "Tashabbusli byudjet" loyihasi doirasida 4 772 ta loyiha g'olib deb topilib, ularni moliyalashtirish uchun 6 477,9 mlrd so'm mablag' yo'naltirilgani ko'rsatilgan. Bunday yirik hajmdagi mablag'larda jamoatchilik tanlovi bilan birga texnik-iqtisodiy ekspertiza, loyihalarning sifat nazorati, pudratchilar mas'uliyati va yakuniy natija monitoringi kuchli bo'lishi kerak.

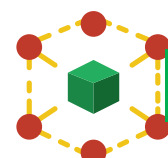
Mahalliy byudjet nazoratining samaradorligini baholash uchun aniq mezonlar zarur. Faqat "tekshiruv o'tkazildi" yoki "kamchilik aniqlandi" degan ko'rsatkich yetarli emas. Nazorat samaradorligi aniqlangan moliyaviy xatoliklar hajmi, bartaraf etilgan noqonuniy xarajatlar miqdori, oldi olingan risklar, qaytarilgan mablag'lar, takroriy kamchiliklar ulushi, xaridlar bo'yicha iqtisod qilingan mablag', loyiha natijasining aholiga ta'siri va audit tavsiyalarining bajarilish darajasi bilan o'lchanishi kerak.

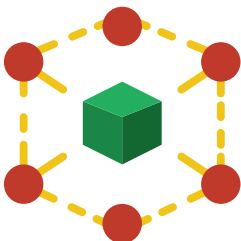
2-jadval. Mahalliy byudjet nazorati samaradorligini baholash mezonlari

Nazorat yo'nalishi	Asosiy mezon	Kutiladigan amaliy natija
Daromadlar nazorati	Prognoz va real tushumlar tafovuti	Soliq bazasi yashirin zaxiralarini aniqlash
Xarajatlar nazorati	Maqsadli va natijali sarflash darajasi	Resurs isrofgarchiligini kamaytirish
G'aznachilik nazorati	Limit, smeta va shartnoma mosligi	Noqonuniy to'lovlarning oldini olish
Ichki audit	Xatoliklarni erta aniqlash ulushi	Tashqi auditgacha kamchiliklarni tuzatish
Tashqi audit	Hisobot haqqoniyligi va qonuniylik bahosi	Mahalliy kengashlar oldida javobgarlikni kuchaytirish
Jamoatchilik nazorati	Ochiq ma'lumotlar va loyiha monitoringi	Aholi ishonchi va shaffoflikni oshirish

Muhokama

Mahalliy byudjet nazoratining asosiy muammosi nazoratning ko'pincha oqibatga qaratilishida ko'rinadi. Mablag' sarflangandan, shartnoma bajarilgandan yoki yil yakunlanganidan keyin kamchilikni aniqlash zararni kamaytirishi mumkin, lekin har doim ham samaradorlikni oshirmaydi. Kuchli tizim xarajat amalga oshishidan oldin riskni ko'radi. Masalan, bir xil turdagi jihoz turli tumanlarda keskin farqli narxlarda xarid qilinsa, bu holat to'lovdan keyin emas, shartnoma tuzilishidan oldin elektron risk indikatorlari orqali aniqlanishi kerak. Qurilish-ta'mirlash obyektida

loyiha-smeta hujjatlari, bozor narxlari va real ish hajmi mos kelmasa, g'aznachilik to'lovi avtomatik tartibda qo'shimcha tekshiruvga yuborilishi lozim.

Nazorat samaradorligini oshirish uchun mahalliy byudjet jarayonida **riskka asoslangan nazorat** modeli joriy etilishi kerak. Bu model barcha tashkilotlarni bir xil tekshirish emas, moliyaviy hajmi katta, xaridlar ulushi yuqori, oldingi yillarda kamchilik qayd etilgan, transfertlarga kuchli bog'liq yoki smeta o'zgarishlari tez-tez yuz beradigan obyektlarni ustuvor tekshirishni nazarda tutadi. Bunday yondashuv nazorat resurslarini tejaydi va real xavf mavjud joyga yo'naltiradi.

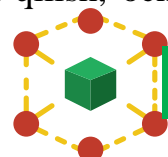
Mahalliy byudjet nazoratida **ichki audit**ning roli kuchaytirilmasa, tashqi audit har yili bir xil kamchiliklarni qayd etishda davom etadi. Ichki audit tashkilot rahbariga bo'ysunuvchi rasmiy bo'linma sifatida emas, boshqaruv xatolarini erta ko'rsatadigan professional tizim sifatida ishlashi kerak. Uning vazifasi hujjat yig'ish emas, moliyaviy qarorlarning qonuniyligi, samaradorligi va natijadorligini baholashdan iborat bo'lishi zarur. Ichki audit xulosalari mahalliy moliya organlari, hokimliklar, xalq deputatlari kengashlari va tashqi audit natijalari bilan bog'langan yagona axborot maydonida yuritilishi lozim.

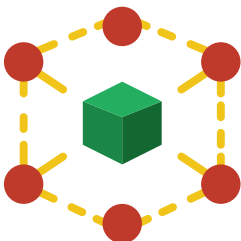
Yana bir muhim yo'nalish **natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish**dir. Mahalliy byudjet xarajatlari faqat iqtisodiy tasnif bo'yicha emas, natija indikatorlari bilan birga rejalashtirilishi kerak. Maktabgacha ta'limga mablag' ajratilganda bolalar qamrovi, guruhlar sig'imi, ta'mirlangan bino foydalanishga topshirilishi, isitish tizimi ishlashi kabi ko'rsatkichlar belgilanadi. Ichimlik suvi loyihasida quvur uzunligi emas, doimiy suv bilan ta'minlangan xonadonlar soni va xizmat barqarorligi baholanadi. Yo'l ta'mirida sarflangan asfalt hajmi emas, foydalanishga topshirilgan yo'l sifati, kafolat muddati va transport qatnovi xavfsizligi nazorat qilinadi.

Mahalliy byudjet nazoratini rivojlantirishda **ochiq ma'lumotlar** va jamoatchilik ishtiroki alohida ahamiyatga ega. Aholi byudjet ma'lumotini faqat umumiy jadvalda emas, mahalla, tuman, obyekt va loyiha kesimida ko'ra olishi kerak. Tashabbusli byudjet loyihalarida g'olib aniqlangandan keyingi bosqichlar ham ochiq bo'lishi zarur. Loyiha qiymati, pudratchi, bajarilish muddati, texnik tavsif, to'lov bosqichlari, foto-hisobot va yakuniy qabul qilish dalolatnomasi jamoatchilikka tushunarli shaklda berilsa, nazorat faqat idoraviy mexanizm bo'lib qolmaydi.

Xulosa

Mahalliy byudjetning bajarilishi ustidan nazorat samaradorligini oshirish hududiy moliyaviy barqarorlik, ijtimoiy xizmatlar sifati va aholining davlat boshqaruviga ishonchini mustahkamlashning zarur shartidir. Nazorat tizimi mablag' sarflangandan keyingi tekshiruv bilan cheklanib qolsa, u faqat xatoni qayd etadi. Samarali nazorat rejalashtirish bosqichida riskni aniqlaydi, ijro jarayonida intizomni ta'minlaydi, hisobot bosqichida haqqoniylikni baholaydi va keyingi byudjet davri uchun boshqaruv qarorlarini yaxshilaydi. Mahalliy byudjet nazoratining kuchli modeli daromadlar bazasini kengaytirish, xarajatlarni ustuvorlashtirish, transfertlar samaradorligini oshirish, ichki auditni mustahkamlash, tashqi audit xulosalarini kengashlarda real muhokama qilish, ochiq

ma'lumotlar va jamoatchilik nazoratini rivojlantirish orqali shakllanadi. Surxondaryo viloyati misolida ham daromad va xarajatlar o'rtasidagi farq mahalliy byudjet nazoratini faqat moliyaviy intizom vositasi emas, balki hududiy rivojlanishni boshqarish mexanizmi sifatida takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Malikov T.S., Olimjonov O.O. Moliya. Darslik. Toshkent: Iqtisod-moliya, 2019. 887 b.
2. Shernaev A.A., Jiyanova N.E. Davlat moliyasini boshqarish. Darslik. Toshkent: TFI, 2019. 365 b.
3. Qosimova G.A., Shaakramov K. Mahalliy byudjetlar. O'quv qo'llanma. Toshkent: Moliya, 2012.
4. Mehmonov S.U. Byudjet hisobi. O'quv qo'llanma. Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
5. Ostonokulov A.A., Inoyatov M.M. Mahalliy byudjet xarajatlari nazorati jarayoni // Moliyaviy texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 2023.
6. Jumaniyazov I. Davlat byudjeti mablag'laridan foydalanishda moliyaviy nazoratni kuchaytirish yo'llari // Ilmiy maqola. 2023.
7. Baxriev D.R. Mahalliy byudjet daromadlarini shakllantirish va samaradorligini oshirish istiqbollari // Ilmiy maqola. 2022.
8. Kamolov O.S. Mahalliy byudjetlarning xarajatlarini boshqarishdagi mavjud muammolar va ularni hal etish imkoniyatlari // Ilmiy maqola. 2022.
9. Sarsenbayev B., Sultanova F. Mahalliy byudjetlarning daromad va xarajatlar nomutanosibliigi tahlili va takomillashtirish yo'llari // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. 2026. Jild 4. № 4. B. 226–233.

